GÁLFI EMŐKE*

A GYULAFEHÉRVÁRI UDVARBÍRÁK ÉS AZ ÁLTALUK IGAZGATOTT URADALOM A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN**

Kulcsszavak: *Gyulafehérvár, uradalom, uradalmi igazgatás, udvarbíró, uradalmi bevételek, gazdasági és társadalmi szabályozások*

A gyulafehérvári majdani fejedelmi uradalom két birtoktestből jött létre 1556-ban. A szekularizáció előtt a nagyobbik rész birtokosa az erdélyi káptalan, a kisebbik részé az erdélyi püspök volt.¹ A püspöki jószágokat igazgató gyulafehérvári udvarbíróról (*provisor*) az első adatunk 1492-ből származik,² azonban 1490-ből aludvarbíróra (*viceprovisor*) nézve is rendelkezünk információval,³ ami arra utal, hogy ebben az időpontban a püspöki provisoratus szervezete már kiforrott állapotot mutat. A káptalani jószágoktól különvált préposti birtokokat a 15. század végén ugyancsak udvarbíró (*factor et provisor*) kormányozta, tevékenységéről írásban kellett számot adnia, amelyről első adatunk 1490-ből származik.⁴ A káptalani jószágok gazdasági irányítása a mindenkori dékánkanonok feladata volt, az erdélyi dékánok névsora a 13. század végétől szinte hiánytalanul összeállítható.⁵

Minthogy 1542-ben, Statileo János erdélyi püspök halála után, Izabella királyné a püspöki uradalmakat kapta meg udvarának ellátására, a továbbiakban a majdani fejedelmi kézben levő gyulafehérvári uradalomnak csupán a püspöki része fogja e dolgozat tárgyát képezni. A középkor végén az erdélyi püspöki udvar provisorainak teendői közül a legfőbb a püspöki jószágok kormányzása és az udvartartás ellátásának biztosítása volt. A budai udvarbíróhoz

* GÁLFI Emőke (1972), dr., történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa, Kolozsvár. E-mail: galfie72@yahoo.com.

** A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00157/14/2) támogatta.

1 Kialakulásukra lásd GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Akadémiai, Bp., 1987. 107–108; JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* = Szabó István emlékkönyv. Szerk. RÁCZ István–KOVÁCS Ágnes. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 136–157 (a továbbiakban JAKÓ: *Püspöki birtokok*).

2 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17). 2787. sz. (a továbbiakban KmKvJk); HEGYI Géza: *Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XLV(2010). 293 (68. jegyz.).

3 1490. január 4. *Valentinus viceprovisor castri Albensis*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 30476.

4 *Hazai Okmánytár*. V. Kiad. IPOLYI Arnold–NAGY Imre–VÉGHÉLYI Dezső. Győr, 1873. (Reprint: Pápa, 2004.) 371–376.

5 HEGYI Géza: *Az erdélyi dékánkanonoki tisztség betöltése az Árpád és az Anjou-korban* = *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk. G. TÓTH Péter–SZABÓ Pál. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 64–65.

hasonló módon, a püspöknek mint földesúrnak a bírói hatóságát is gyakorolták,⁶ továbbá távollétében helyettesítették urukat a vajdai kongregációkon.⁷

Az udvarbírák a mindenkori püspök familiájából kerültek ki, a főpap bizalmi emberei voltak, és munkájuk jutalmaként értékes javadalmakat nyerhettek. Homorogdi Miklós szolgálatait, aki 1510–1512 között volt a gyulafehérvári püspöki udvar provisor,⁸ ura, Perényi Ferenc váradi prépostsággal jutalmazta.⁹ Várdai Ferenc püspök a bizonyára Homorogdi távozása során megürült udvarbírói hivatal élére saját megbízható hívét, Végedi Imrét helyezte, aki szolgálatait jutalmául előbb 1514-ben erdélyi kanonokságot, majd egy évvel később tordai főesperességet nyert.¹⁰ A szolgálatokat jutalmazó birtokadományok és javadalmak mellett, a gyulafehérvári udvarbíró munkájáért sallariumot nyert, amely 1520-ban 200 forintot jelentett,¹¹ 1524-ben pedig az erdélyi püspökség jószágkormányzója, aki a gyulafehérvárin kívül a gyalui jövedelmekért is felelt, évi 500 forintot kapott fizetésül.¹²

A feladat végzése nem csak komoly felkészültséget, de nagy felelősséget is igényelt, a provisorok mulasztásuk következtében elveszíthették uruk bizalmát, amely nem csupán a tisztség megvonásával, hanem adott esetben komoly pénzösszeg visszafizetésével is járt. Várdai Ferenc udvarbírója, Szentmihályi Tamás 1523 elején hazautazott szentmihályi birtokára ügyeinek rendezése végett. Mivel hosszabb időt töltött otthon, és előző évi tevékenységéről sem számolt el, testvéreivel együtt, úgymint Andrással, aki ekkor gyalui provisor volt és Lukácsal, aki fivérét, az eltávozott Tamást helyettesítette, letartóztatták, és számadásaikat elko-bozták. 1524 folyamán a felek egyezsége jutottak: a Szentmihályi fivérek elismerték, hogy munkájukról nem adtak számot, és 2500 forint megfizetésére kötelezték magukat.¹³

Az utolsó erdélyi középkori püspök, Statileo János 1542. április 8-án bekövetkezett halála előtt a püspöki javak erdélyi adminisztrátora Móré Péter gyalui provisor volt. Ugyanakkor Gyulafehérváron, bizonyára Móré Péternek alárendelve, továbbra is az udvarbíró kezében futottak össze a gazdasági élet irányításának számai.¹⁴ A gyalui és gyulafehérvári uradalmak gazdasági irányításának összekapcsolása, mint láttuk, nem volt új keletű, 1524-ben Várdai Ferenc püspök is így járt el, amikor fivére, Várdai Mihály kezére bízta a két uradalmat.¹⁵

6 KUBINYI András: *A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541)*. Levéltári Közlemények XXXV(1964). 1. sz. 91.

7 *A Zichi és Vásoneői gróf Zichy család idős ágának okmánytára*. XII. Szerk. LUKSICS Pál. Bp., 1931. 374 (a továbbiakban ZOkm).

8 Batthyaneum-könyvtár, Gyulafehérvár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca documentară Batthyaneum, Alba Iulia), Erdélyi káptalan levéltára (a továbbiakban BATTHYANEUM, Eklt), IV. doboz, 18 (MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 277716), 28 (DF 277726).

9 BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. II. Nagyvárad, 1883. 54.

10 ZOkm 370; Végedi Imre karrierjére lásd még VEKOV Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete = Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SIPPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003. 604–622.

11 ZOkm XII. 421.

12 Uo. 371.

13 Uo.; DL 82638, 82640, 82668, 82669.

14 1541 októberében a gyulafehérvári provisor Kövendi Imre volt. BATTHYANEUM, Eklt, V. doboz, 42.

15 ZOkm XII. 371. Talán emiatt is gondolta úgy Beke Antal, hogy az 1552 tájékán kelt összeírás, amely e két uradalom településeinek jövedelméről készült Várdai Ferenc feljegyzése lehetett. JAKÓ: *Püspöki birtokok* 147.

A Hunyad vármegyéből származó Móré Péter a püspöknek igen megbízható híve kellett, hogy legyen, hiszen Statileo Szapolyai János király diplomatájaként több ízben is hosszan külföldön tartózkodott,¹⁶ ezért gazdasági ügyeit csakis hű emberére bízhatta. Szolgálatait Statileo birtokadományokkal honorálta, így 1534-ben Kolozs vármegyében fekvő kórógyi birtokrészeket adományozott Mórénak és testvéreinek.¹⁷ Hogy képet alkothassunk Móré Péter vagyonáról, elég megemlíteni 1548-ban kötött egyezségét Fráter Györggyel, amelynek értelmében Móré átengedte a helytartónak Branyicska kastélyra és 27 faluból álló tartozékaira vonatkozó birtokjogait, cserében a Fehér vármegyei Tartaria egész és a Hunyad vármegyei Várhely részirtokáért.¹⁸ Fráter György halála után a kastélyt és tartozékait Castaldo generális Csáky Pálnak és Dobay Jánosnak adományozta zálogjogon 4000 forintért Szamosújvár visszaszerzésében nyújtott segítségükért.¹⁹

Statileo püspök kevés halála előtt bizonyos adósságai fejében Gyalu és Szentmihálykő várát Móré Péternek inscribálta 8000 forinton,²⁰ ezért az Erdélybe érkező királyné 1542. május 31-én jóváhagyta és megerősítette az elhunyt püspök végrendeletét, ugyanakkor biztosította Móré Pétert arról, hogy a püspökség birtokait addig nem fogja elfoglalni, ameddig a legközelebbi, Vásárhelyen tartandó országgyűlésen a püspökség helyzetéről a rendek határozatot nem hoznak.²¹

A vásárhelyi országgyűlés az erdélyi püspökség javait a királyné és udvartartása fenntartására rendelte,²² azonban még ugyanabban az évben az uralkodónő híveivel együtt úgy határozott a szentmihálykői vár ügyében, hogy azt tetszése szerinti időre elzálogosítja Móré Péternek 4000 forinton, Krakkó²³ birtokával együtt.²⁴ A királyné kezébe átengedett birtokok összessége két vártartományt jelentett, a gyaluit és a gyulafehérvárit. Az Erdélyen kívül fekvő püspöki birtoktest, azaz a tasnádi uradalom nagy valószínűséggel nem került a királyné birtokába, hanem azt már kezdettől Fráter György uralta.²⁵ A rendek a Móré Péteréhez hasonló esetekből okulva, már az 1544-es tordai országgyűlésen tilalmazták, hogy a püspöki birtokok-

16 Élete vége felé 1538–1539-ben és 1540-ben is diplomáciai küldetésen járt. Ilyen irányú tevékenységére lásd BOTLIK Richárd: *Statileo János diplomáciai küldetései János király (1526–1540) uralkodásának idejéből*. Századok 147(2013). 4. sz. 813–854.

17 KmKvJkv 4477. sz.

18 MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 3. Centuriae (a továbbiakban F 3), G 18.

19 OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. 108.

20 Veress Endre szerint 10 000 forintnyi zálogjogon bírta Móré Péter a két várat. VERESS Endre: *Izabella királyné, 1519–1559*. Bp., 1901. 224.

21 BATTHYANEUM, Ekl., V. doboz, 45; MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4. Cista comitatum (a továbbiakban F 4), Comitatus Alba, Cista 1, fasc. 5, nr. 42.

22 1542. június 12-től kezdődően. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1875. 93 (a továbbiakban EOE).

23 Ma Boroskrakkó (Cricău), Fehér megyei helység.

24 1542. szeptember 15. MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 1, fasc. 5, nr. 42. Szentmihálykő a későbbiek folyamán visszakért a királyné tulajdonába, az 1552 körül keletkezett jegyzékben is itt szerepel. JAKÓ: *Püspöki birtokok* 149.

25 1549-ből származó adatok szerint a tasnádi uradalom, Zilah mezővárossal együtt, Fráter György kezén volt. HEGYI Géza: *A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban = A Szilágyság és a Wesselényi*

ból a királyné bármit eladományozzon, és officialisain keresztül elherdáljon, amiként eddig tette (jegyzí meg zárójelben a szöveg).²⁶ Elrendelték továbbá, hogy tisztartóinak fizetést biztosítson, ezek tevékenységeikről számot adjanak, és akik a jövedelmeket elvesztegetik, azokat fosszák meg tisztségüktől.²⁷

A rendelkezés alapján nyilvánvaló, hogy Izabella adományozott el a kezére került birtokból, vélhetően tisztségviselői sallariuma gyanánt is. A későbbiekben is talált rá módot, hogy kedvelt híveit e jószágokból jutalmazza. 1545-ben a királyné az erdélyi egyház püspökségéhez tartozó bagói részbirtokot Csombordi Máté ítélőmester hűséges szolgálatai jutalmául elcserélte Máté mester Kolozs vármegyében fekvő jákótelkei és újfaluí részbirtokaira, a csombordi birtok Tomparésznek nevezett egyharmadát pedig, a hozzá tartozó rév jövedelmének egyharmadával az ítélőmesternek és örökösének adományozta örökjogon.²⁸ Ugyanabban az évben Máté mesternek adta azt a csombordi házat is, amelyben azelőtt az erdélyi egyház püspökének officialisa lakott.²⁹

A Fehér vármegyei vonatkozású egykorú adományleveleket vizsgálva azonban kitűnik, hogy a püspöki birtokok eladományozását Izabella királyné korlátozott mértékben művelte. Fehér vármegye legnagyobb birtokosa ebben az időpontban az erdélyi káptalan volt, amelynek jószágai csak 1556 után fognak a kincstár birtokába kerülni, a püspöki birtokok nagyarányú eladományozása pedig amiatt sem volt lehetséges, minthogy ezáltal az udvartartás létalapját számolták volna fel.

Az általunk vizsgált okleveles adatok azt mutatják, hogy a királyné alkalomadtán adományozott ugyan a Gyulafehérvár környéki birtoktestből is, de a donációk főként magszakadás, hűtlenség stb. nyomán a koronára visszaháramlott jószágokból, valamint a tizedjövedelmekből történtek (utóbbiak eladományozott összege 1551-ben a királyné távozása előtt 1000 forintnál többre rúgott³⁰). Az ilyen jellegű adományok sorába tartozik az 1544 során Farna Mihály gyulafehérvári provisornak adományozott gáldi (Fehér vármegye) részbirtok és az ott fekvő nemesi udvarház.³¹ A jószág azelőtt Tomory Lajos fehérvári főesperesé volt, miután a szentmihálykői pálos szerzetesekkel elcserélte a főesperességhez tartozó bizonyos holdvilági tizedekért, azonban a főesperes halála után a nevezett jószág visszaszállt a királyné és a fia birtokába.³² Ugyancsak 1544 folyamán adományozta familiárisainak, Pestesi Lázárnak és Polyák Jakabnak, azokat a Fehér vármegyében fekvő magyargáldi, szentmiklósi, kapudi és újfaluí részbirtokokat, amelyek bizonyos Máté deák és Kenthes Gergely nevű nemesek hűtlensége miatt a koronára háramlottak.³³ 1551-ben Radicsics János fehérvári notarius és Gáldi Benedek deák kapott adományba egy magyargáldi és egy sülyei (Fehér vármegye) birtokrészt,

család (14–17. század). Szerk. HEGYI Géza–W. KOVÁCS ANDRÁS. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277). 106–107, 114.

26 EOE I. 189.

27 Uo.

28 1545. május 25. MNL OL, F 3, U. 21.

29 1545. szeptember 30. BATTHYANEUM, Ekl't, V. doboz, 70.

30 OBORNI: *í. m.* 110.

31 MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 30.

32 Uo.; BATTHYANEUM, Ekl't, V. doboz, 35; kiadva: *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából*. III. Szerk. BUNYITAY V.–RAPÁICS R.–KARÁCSONYI J. Bp., 1906. 312–313.

33 MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 3, fasc. 4, nr. 34.

amely Kulcsár Gáspár megbotránkoztató viselkedése miatt – közeli rokonát vette feleségül – szállt vissza a koronára.³⁴ Az itt szereplő részbirtokok közül egy sem tartozott a gyulafehérvári uradalomhoz, az adományozás előtt többnyire nemesi birtokosok jószágait képezték.

Az elmondottak nyomán tehát a következő kérdések merülnek fel: ki kormányozta a királyné kezelésébe átadott Gyulafehérvár környéki uradalmat, milyen birtokok tartoztak ebben az időben hozzá, és ezek milyen jövedelmet hajtottak? Móré Péter eltávolítása után, akit Veress Endre 1542-ben a királyné udvarbírójának mond,³⁵ minden valószínűség szerint Farna Mihály került e hivatal élére, jöllehet hivatalviselésére az első adatunk csupán 1544 áprilisából származik.³⁶ Farna Mihály a Szapolyai-ház régi, megbízható híve volt. Pályáját, úgy tűnik, Várdai Ferenc püspök szolgálatában kezdte, talán a Szentmihályi testvérek menesztése után: 1525 januárjában Várdai Mihály püspöki kormányzó (*gubernator*) társaságában említik, mint a gyulafehérvári udvar provisorát.³⁷ Várdai Ferenc halála pályájának alakulását annyiban befolyásolta, hogy Gosztonyi János püspök 1525–1526 között a gyalui vártartomány élére helyezte udvarbíróként és várnagyként,³⁸ majd egy évvel később ismét gyulafehérvári provisor lett.³⁹ Gosztonyi halála után minden valószínűség szerint Szapolyai János pártjára állt, egy 1531-ben keletkezett lajstrom a király erdélyi familiárisainak csoportjában,⁴⁰ egy 1535-ben kelt oklevél pedig királyi udvari emberként (*aulicus*) tünteti fel.⁴¹ Szapolyai halála után Izabella királyné kíséretében visszatért Erdélybe, és itt ismét a gyulafehérvári uradalom igazgatásával bízta meg az uralkodónő.⁴² Nem tudni meddig tölthette be e fontos, bizalmi állást, de úgy tűnik, a királyné távozása (1551 augusztusa) előtt megvált hivatalától, másképp 1552-ben Bornemisza Pál és Georg Werner királyi biztosok nem Pókay Jakabot, hanem Farna Mihályt faggatták volna a püspöki birtokok állapotáról.⁴³ Udvarbírói funkciójának feladása azonban nem pálfordulásával, inkább előrehaladott korával magyarázható: 1553 decemberében már özvegye Szilvási Katalin perelt Magyarfülpös (Kolozs vármegye) egészbirtokáért.⁴⁴

1553-ban I. Ferdinánd Bornemisza Pált nevezte ki Erdély püspökévé,⁴⁵ aki hozta magával saját familiáját, és székvárosa, valamint a közelében fekvő uradalom gazdasági vezetését is saját emberére bízta. Bornemisza Pál rövid püspöksége idejéből két udvarbírójának nevét ismerjük: közülük az első, Pécsi (*Quinqueecclesiensis*) Boldizsár csupán egy évig töltötte be tisz-

34 Uo., fasc. 1, nr. 28.

35 1542. november 20-án még öt nevezik meg udvarbíróként. VERESS: *i. m.* 226 (3. jegyz.).

36 MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 30.

37 DL 30562.

38 KmKvJkv 4132., 4138. sz.

39 KmKvJkv 4180. sz.

40 SIMON Zsolt: *Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből = Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. BALOGH Judit–BESSENYEI József–HORVÁTH Zita–TÓTH Péter. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc, 2004 (Studia Miskolcinsula 5). 231–243.

41 KmKvJkv 4538. sz.

42 Hivatalviselésére 1544–1546 között rendelkezünk adatokkal. MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 30. és Uo., Cista 2, fasc. 4, nr. 9.; BATHYANEUM, Ekl., V. doboz, 61; MNL OL, F 3, U. 21.

43 OBORNI: *i. m.* 110.

44 KmKvJkv 5264. sz.

45 MNL OL, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57. Libri Regii, 3. kötet, 144–145.

tét, vélhetőleg kevéssel 1554. január 4-én kelt végrendelete után meghalt.⁴⁶ Pécsi Boldizsár utódja Décsei Pál lett, akiről nevén kívül, amely alapján erdélyi lehetett, semmit sem tudunk.⁴⁷

A Gyulafehérvár környéki püspöki várbirtok összetételét és bevételét illető, előzőekben felvetett kérdéseket pontosan meg lehet válaszolni egy kimutatásnak köszönhetően, amely a XVI. század közepéről maradt fent a gyulafehérvári-szentmihálykövi és a gyalui püspöki uradalom jövedelmeiről. A forrást Jakó Zsigmond tette közzé az erdélyi püspökség birtokairól írott tanulmánya függelékében,⁴⁸ és vízjele alapján 1552 tájára datálta, minthogy a papír készítője a brassói Johannes Fuchs csupán 1546 és 1555 között használta „*készítményei megjelölésére Brassó város címerét és a saját nevére utaló rókaábrázolást*”.⁴⁹ A kézirat keletkezésének időpontját az is indokolja, hogy Bornemisza Pál és Georg Werner királyi biztosok 1552-ben sem a káptalani levéltárban, sem máshol nem találtak teljes kimutatást a püspökség jövedelmeiről, így azokkal kapcsolatban meg kellett elégedniük Pókay Jakab gyulafehérvári provisor beszámolójával.⁵⁰ Ezután rendelkeztek tehát el a kimutatás elkészítését.

Az összeírás nemcsak az uradalom összetételére, bevételeire és ezek sajátosságaira, hanem társadalmára nézve is igen értékes adatokkal szolgál. A kézirat Gyulafehérvár és Szentmihályköi tartozékaiként a következő jöszágokat sorolja fel: Gyulafehérvár, Sárd, Igen, Krakkó, Berve, Csüged, Drombár, Strázsa, Herepe, Csombord, Újvár, Gombás, Bagó, Rákos, Oláh- és Nagylapád, Apahida – összesen 17 települést. Ezeken kívül számolnunk kell még néhány olyan román faluval is, amelyeket az urbárium Sárd és Krakkó kapcsán megemlít, de nem nevesít (azonosításuk rendjén a már korábban püspöki birtokként szereplő Celnapatak, illetve a később felbukkanó Igen- és Királypataka jöhet szóba, bár az sem kizárt, hogy végső soron a később említett falvakról – Strázsa, Herepe, Rákos, Lapád, Apahida – van szó). A tartozékok között nem szerepel Szentmihályköi vára, amelyhez nem tartoztak birtokok, és a püspöki jövedelmekből tartották fenn.⁵¹ A Gyulafehérvártól északkeletre fekvő Csombord és a pertinentiáiként felsorolt, közvetlen környékén fekvő három falu (Újvár, Gombás, Bagó) külön tiszttartó (officiális) irányítása alatt állt,⁵² akinek üresen álló csombordi házát a királyné, amint már írtuk, 1545-ben eladományozta.⁵³ A ház eladományozása nem jelentette a hivatal felszámolását, hiszen 1546-ban Nagy Péter csombordi officiális szomszédként volt jelen csombordi és bagói részbirtokok iktatása során.⁵⁴ A tiszttartó a mindenkori gyulafehérvári

46 MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 4, fasc. 5, nr. 50.

47 MNL OL, F 4, Comit. Thordensis, fasc. 1, nr. 10.

48 JAKÓ: *Püspöki birtokok* 149–157.

49 Uo. 148.

50 Uo. 147; OBORNI: *i. m.* 110.

51 OBORNI: *i. m.* 110.

52 „Több nagybirtokon is megfigyelhető az uradalom tiszttartóságokra, officiálatusokra vagy körzetekre, districtusokra osztása, amelyek igazgatását a helyi viszonyoktól függően officiálisoknak vagy kenézeknek nevezett tiszttartókra bízták.” KENYERES István: *Váruradalmi gazdálkodás a késő középkorban = Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. KUBINYI András–LASZLOVSKY József–SZABÓ Péter. Martin Opitz, Bp., 2008. 386.

53 BATTHYANEUM, Eklt, V. doboz, 70.

54 MNLOL, F 3, U. 21.

udvarbíró alárendeltje kellett, hogy legyen mind igazgatási, mind igazságszolgáltatási szempontból.

A kimutatás a jövedelmek két fő forrásaként a pénzszolgáltatást és a természetbeni szolgáltatást sorolja fel, megadva ezek forintban kifejezett értékét. Az első kategóriába sorolható a census és a rendkívüli adó (*taxa extraordinaria*), a gázlók és malmok jövedelme, míg a másodikba a bor- és gabonadézsma, a juhötvened, a méh- és disznódézsma és azok megváltása, továbbá ajándékok (*munera*) és más különleges terményszolgáltatások. Minthogy a tized eredetileg egyházi adó volt, gabona- és bordézsma csak a magyar és szász települések jobbágysai fizettek. Összevetve a jobbágysok szolgáltatásait a század elején kelt vajdahunyadi uradalom jobbágysainak adónemeivel,⁵⁵ látható, hogy a királyi és a hadiadón kívül (amely az erdélyi püspököket értelemszerűen nem illette, tehát a kimutatásban sem szerepel) ezek nagyrészt megegyeznek. A földrajzi meghatározottság függvénye a borkimérésből adódó jövedelem a gyulafehérvári és gyalui, illetve a vasércbányászat és vassfeldolgozás a vajdahunyadi uradalom esetében.

A gyulafehérvári uradalom lakosságának nemzetiségi összetételére vonatkozóan a kimutatás pontos eligazítást ad. Krakkó, Sárd és Igen esetében más adónemek mellett külön említést tesz a románok által fizetendő juhötvenedről, továbbá a kenézek és az ún. felkenézek által összegyűjtött adóról (*kenezeus, felkenezeus*).⁵⁶ Utóbbiak mellett hat másik román possessiót is megemlít azok nevének pontosítása nélkül, amelyek, mint már említettük, talán a nevezett települések román lakosságán kívül a közelükben fekvő Királypataka, Celnapataka és Igenpataka lehettek, de utalhat nevesítés nélkül a későbbiekben felsorolt román birtokokra, azaz Apahidára, Oláh- és Nagylapádra, Rákosra, Herepére és Strázsára is. Utóbbi hat birtok közül az urbárium négy esetben pontosítja, hogy román falvokról van szó, két esetben pedig az adó neve utal a lakosság román voltára. E falvak különleges terményszolgáltatásaként a juhötvened mellett megjelenik az őz (*dama*) és a cserge vagy gyapjúpokróc (*lodix*).⁵⁷ Az urbárium által felsorolt 17 település közül tehát hat román volt, ha azonban ideszámoljuk Sárd, Krakkó és Igen említett román tartozékait is, akkor kilenc faluról kell beszélnünk.

A települések rendje a gazdaságilag is jelentős possessiókkal kezdődik. Az élen szerepel Sárd és Krakkó egyformán 32 forintnyi censussal, Igen 25, továbbá Berve 16 forinttal. A Csombord körül fekvő települések közül csupán censusa alapján látszólag Újvár volt a legjelentősebb 8 forinttal, míg Csombord csupán 6 forintot tartozott fizetni, azonban az itteni malom és gázló jövedelmével együtt a falu által hajtott teljes jövedelem 64 forintra rúgott, amely meghaladta az igeniek által fizetett 58,8 forintos összjövedelmet is. Teljes jövedelmét tekintve jelentős volt Krakkó (összesen 109 forinttal) és Sárd (összesen 114 forinttal), amelynek 12 forintot kitevő gabonadézsma a fehérvári várnagyot illette. Sárd, Krakkó és Igen, amelyek a 16. század második felében mezővárosi rangra fognak emelkedni, az összeírásban

55 Iosif PATAKI: *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. Editura Academiei RSR, Buc., 1973. LIV–LX.; PATAKI József: *A vajdahunyadi váruradalom a XVI. század első évtizedeiben*. Erdélyi Múzeum LIV(1992). 1–4. sz. 94.

56 JAKÓ: *Püspöki birtokok* 150.

57 Uo. 151–152.

possessióként szerepelnek.⁵⁸ A középkor végén Sárd és Krakkó is előfordulnak oppidumként,⁵⁹ azonban, úgy tűnik, többnyire saját lakosaik által kibocsátott oklevelekben.⁶⁰ Utóbbi kategóriába sorolható Szakács András sárdi lakos végrendelete.⁶¹ A település gazdasági erejét alapszinten jól tükrözi e testamentum, amely az erdélyi káptalan előtt kelt 1550-ben. Ebben Szakács András sárdi jobbágyság, tekintettel érett korára, a feleségének és két rokonának vallja a maga által szerzett javait, úgymint egy sárdi kőházat, három szőlőt, négy rétet, egy pusztát, rétet és mellette szántóföldeket, hat hold szántót Igen határában, egy halastavat és további szántókat az Ompoly folyó mellett Sárd határában.

Krakkó teljes jövedelméből tetemes összeget tett ki a bordézsmá (32 forint), amely elérte a település által fizetendő census összegét. A fejedelemség korában Krakkó nem fizetett disznódézmát, ennek megváltásaként borral tartozott.⁶² Ez a jelenség talán középkori gyökerekre vezethető vissza, hiszen a krakkóiak a kimutatás szerint sem tartoztak disznótizedet fizetni.⁶³

Gyulafehérvár csupán 36 forint censussal szerepel a kimutatásban, de aligha túlzás feltételeznünk, hogy a kétfévente fizetendő 300 forintnyi rendkívüli adó vagy a borkimérésből befolyó 900 forint tetemes része a püspöki székhely lakóitól származott. A szőlőt munkaigényessége miatt a jobbágyság és a mezővárosi polgárság is szabadon elidegeníthette, és a műveléséből folyó bevétel komoly megélhetési forrása volt a szőlőtermelő városoknak és mezővárosoknak, így Gyulafehérvárnak, továbbá – mint láttuk – Sárdnak, Krakkónak és Igennek is. A püspöki székváros határában a mezővárosi polgárok szőlőin kívül egy vagy több szőlő tartozott a kanonoki és az oltáros javadalmakhoz is. Hogy birtoklása és művelése jókora hasznot hajtott, mutatja Geréb László erdélyi püspök 1497. július 26-án kiadott oklevele: a főpap ekkor saját lelki üdvéért elengedte a székesegyháza oltáraihoz tartozó valamennyi fehérvári szőlő után a mindenkor püspöknek járó bortizedet, mert ennek hasznából remélte székesegyháza oltárainak újjáépítését.⁶⁴ A borkimérésből származó 900 forintnyi nyereség mértékének felbecsülésére elmondható, hogy ez a gyalui uradalom esetében 500 forintot tett ki, míg a 16. század elején kelt vajdahunyadi és gyulai uradalom bevételeinek tételei között egyáltalán nem szerepel, a távolabb fekvő magyaróvári uradalom bevételei forrásai között pedig mintegy 300–380 forintot tett ki.⁶⁵

A püspöki székváros közelében elterülő uradalom jövedelmét a jobbágyságtól származó pénzadó és terményadó különböző formái mellett az egyházmegye(?) plébánosai által fizetett

58 Uo. 149.

59 1525. január 31. DL 30562.

60 MAGYARI Károly: *Regesták Alsófehérvármegye levéltárából*. Történelmi Tár (30)1907. 105.

61 1550. június 26. MNL OL, F 4, Comit. Alba, Cista 2, fasc. 5, nr. 21.

62 SZENTGYÖRGYI Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Akadémiai, Bp., 1962 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 27). 38.

63 JAKÓ: *Püspöki birtokok* 150.

64 BATTHYANEUM, Eklt, III. doboz, 104 (DF 277628).

65 KENYERES: *i. m.* 392–393.

census is emelte,⁶⁶ amely 1056 forintnak felelt meg,⁶⁷ és ugyanezen plébánosok által fizetett 28 márka ezüstnek megfelelő 171 forint 89 dénár. Ugyancsak nagyobb tételt jelentett a plébánosok végrendeletének megerősítéséért befolyó 300 forint és a subsidiumuk gyanánt beszedett 200 forint.⁶⁸ A klérus által fizetett összbevétel 1727 forintnak és 89 dénárnak felelt meg.

A gyulafehérvári uradalom összes bevétele 3440,49 forintot tett ki, kétévente a rendkívüli adóval ez az összeg 3740,49 forintra emelkedett, amelyhez hozzáadódtak a különféle természetben nyújtott ajándékok (pl. csirke, kenyér, tojás, bárány). Hogy összevethessük a gyulafehérvári és a gyalui püspöki uradalmak bevételeit, a fentebb kimutatott végösszegekből le kell vonnunk a klérus által különböző címeken fizetett adót (1727 forint), amely értelemszerűen a püspöki székváros udvarbírója kezéhez folyt be. A gyulafehérvári birtoktest bevétele eszerint 2012,60 és 1712,60 forint között váltakozott. A Gyaluhoz tartozó, többnyire hegyvidéki falvak⁶⁹ fekvésével magyarázható, hogy e vártartomány bevétele a gyulafehérvárinak csupán mintegy harmadrésze volt: 602,35 forintot tett ki, amelyhez hozzáadódott a kétévente fizetendő 350 forintnyi rendkívüli adó (összesen 952,35 forint). Valószínűnek tartjuk, hogy a két uradalom évente váltakozva fizette rendkívüli adóját, amelyről Gyalu esetében kijelentették, hogy ezt az összeget régi szokásaik szerint (*pristina eorum consuetudine*) fizetik.⁷⁰ Ebben az esetben a két részről befolyó jövedelem összege 4342,84–4392,84 forintot jelentett, a fent említett természetben fizetett ajándékokon kívül.

Felmerül a kérdés, hogy a Haller Péter kincstartósága alatt készült kimutatásban⁷¹ miért nem szerepel e két püspöki uradalom jövedelme, jöllehet a biztosok ugyanott más összegek mellett még a Kalotaszeg püspöki tizedét jelentő 55 forintot is feltüntették.⁷² Magyarázatul szolgálhat erre nézve, hogy I. Ferdinánd 1553. május 26-án az erdélyi püspökség élére Bornemisza Pált nevezte ki, és ettől kezdve a jövedelmek utóbbiit illették. Ha azonban ezt a magyarázatot fogadjuk el, akkor az összeírás csakis 1553. május 26. után keletkezhetett.

A magyar püspökségek jövedelmeiről készített kimutatásaiban Mályusz Elemér, illetve Fügedi Erik az erdélyi püspökség jövedelmét a 14. század elején 5000, 1525-ben 24 000–25 000 magyar aranyforintra taksálta.⁷³ A Várdai Ferenc idejében vezetett számadáskönyvtörredék héthavi (1520. február 17. – 1520. augusztus 31.) kiadásról fennmaradt részlete

66 E különleges jövedelemforrásról lásd FÜGEDI Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén* = Úó: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Bp., 1981. 161.

67 A forrás szerint a census alapszinten 800 forint, amely 32 dénárral megemelve 1056 forint lesz. Ha a 265 forintnyi különbözetet elosztjuk 0,32-vel 800 fizetőt kapunk, azaz az alapcensus fejenként egy forintot tett ki, és az egyházmegye mintegy 800 fizető plébánossal rendelkezett. A számítások Hegyi Géza tizedről írandó disszertációjának részét képezik, adatait ezúton köszönöm.

68 JAKÓ: *Püspöki birtokok* 149.

69 Az uradalomhoz Gyalu mezővároson kívül legalább 19 falu tartozott (a falvak száma a forrás rongálódása következtében hozzávetőleges). Uo. 152–157.

70 Uo. 157.

71 OBORNI: *i. m.* 111–112.

72 Uo. 112.

73 A számadatok a korszak pápai taxa-könyvein, illetve a velencei követek jelentésein alapulnak. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971. 180–181; FÜGEDI Erik: *Uram királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Gondolat, Bp., 1974. 119.

Lukcsics Pál számításai szerint kereken 4000 forintot tett ki.⁷⁴ A püspökség jövedelmeit utóbbi szerző is tetemesnek vélte, minthogy a kiadásokról fennmaradt kimutatások az év első felére vonatkoztak, a fő jövedelmek (pl. dézsma, földesúri adó) pedig az év második felében folytak be a püspöki kincstárba.

Az 1552 táján kelt kimutatás számadatai esetében hangsúlyoznunk kell, hogy ezek csupán a gyalui és gyulafehérvári vártartományokra vonatkoznak, a tasnádi uradalom bevételei és a dézsma összege nélkül. Utóbbi tette ki az erdélyi püspökség jövedelmeinek legnagyobb részét. Minthogy a 16. század közepére vonatkozóan csupán ezekkel a kimutatásokkal rendelkezünk az erdélyi püspöki jövedelmekre nézve, nem tudjuk megállapítani, hogy összességében ezek az előzőekhez képest milyen tendenciát mutatnak. A Mohács előtti állapotokhoz képest a Werner–Bornemisza-bizottság 1552-ben csökkenő tendenciát tapasztalt a kincstári jövedelmek, pl. a sóbányászat terén is.⁷⁵ Minthogy a királyné távozása előtt a dézsma tetemes részét eladományozta, továbbá a zavaros helyzet a tizedfizetés esetében is számos visszaélésre adott alkalmat, valószínűnek látszik, hogy az erdélyi püspökség jövedelmei is megcsappantak.

THE ADMINISTRATORS AND THE ESTATE OF ALBA IULIA (GYULAFEHÉRVÁR) IN THE MIDDLE OF THE SIXTEENTH CENTURY

Keywords: *Alba Iulia, estate, estate administration, administrators (provisores), income of estate, socio-economic measures*

The princely estate of Alba Iulia (Gyulafehérvár) has been established at the middle of the sixteenth century. The landlords of the estate were partly the Bishops of Transylvania before 1542, and the Chapter of Transylvania before 1556. The Episcopal estate have been managed by administrators (*provisores*) with exact duties and competences, and they were usually the bishop's men of confidence. In 1542, after the death of bishop János Statileo, the Episcopal estate was offered to queen Isabella to supply the court of Alba Iulia. The study aims to discuss the system of administration, the territorial extension of the Episcopal estate, the aspects of the social development and the income of the estate between 1542 and 1556.

PROVIZORII (*PROVISORES*) ȘI DOMENIUL DE LA ALBA IULIA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Cuvinte-cheie: *Alba Iulia, domeniu, administrarea domeniului, provizori, veniturile domeniiale, măsuri socio-economice*

Domeniul princiar situat în împrejurimile capitalei principilor transilvani a fost înființat la mijlocul secolului XVI. Proprietarii domeniului au fost pe de o parte episcopii transilvani până la 1542, pe de altă parte capitulul de la Alba Iulia până la 1556. Domeniul episcopal a fost administrat de provizori cu sarcini și obligații bine delimitate, care au fost numiți în funcție întotdeauna de episcopul Transilvaniei, fiind de regulă oameni de nădejde ai prelatului. În 1542, după moartea episcopului Ioan Statileo, domeniul episcopal aferent reședinței episcopale Alba Iulia a fost dat în folosința reginei Isabela, pentru ca din veniturile acestuia să fie suportate cheltuielile curții stabilite la Alba Iulia. Studiul de față analizează sistemul de administrare, componența și veniturile domeniului, precum și aspecte ale societății stabilite pe domeniul respectiv.

⁷⁴ ZOkm XII. 372, 382.

⁷⁵ OBORNI: *i. m.* 78–79, 82.